

Herfsttij der middeleeuwen

Oudedagsvoorzieningen in Amsterdam, einde vijftiende en begin zestiende eeuw

Jaco Zuijnderduijn

Universiteit Utrecht/ Geldmuseum

c.j.zuijnderduijn@uu.nl

Eerste versie november 2013, gelieve niet te citeren zonder toestemming van de auteur

*We present an analysis of 67 corrody contracts from fifteenth-century Amsterdam. By purchasing such a contract, the elderly acquired lifelong care in an institution – in this case the hospital of St. Pieter. This was a commercial old age provision: our analysis indicates that most customers paid in kind, by handing over real estate and financial instruments to the hospital, or promising to do manual labour. Those customers that paid cash spent the equivalent of 300-600 day wages of a skilled labourer; a comparison with data from other hospitals in Amsterdam and Leiden confirms the reliability of these estimates. It also demonstrates that late-medieval corrodies were relatively inexpensive; prices increased in the early-modern period. We suggest this brought retirement within reach of middling groups and discuss this result in terms of the decline of family ties in the late Middle Ages.**

* Acknowledgements: The research for this article was made possible by funding from the European Research Council under the European Community's Seventh Framework Programme (FP7/2007-2013)/ERC grant agreement n° 240928) as part of the project "'United we stand". The dynamics and consequences of institutions for collective action in preindustrial Europe'. See also www.collective-action.info. De auteur dankt René van Weeren voor zijn ondersteunend archiefonderzoek en suggesties met betrekking tot het interpreteren van de bronnen.

Een zorgeloze oude dag; het is niet iets dat vaak in verband gebracht wordt met de late middeleeuwen. Stierven mensen immers niet relatief vroeg, in de kracht van hun leven? En waren de weinigen die wel oud werden niet veroordeeld tot de bedelstaf? Het eerste is een bekend cliché, dat wellicht is veroorzaakt door misinterpretatie van demografische gegevens. Want ja, eeuwenlang was de levensverwachting bij geboorte wel erg laag, maar dat werd vooral veroorzaakt door de hoge kindersterfte.¹ Wie de gevaarlijke kindertijd achter de rug had, kon gemakkelijk de zestig halen. Voor volwassenen was de oude dag een reëel vooruitzicht: zij liepen het risico op ouderdomskwaaltjes en ernstiger fysiek en geestelijk ongemak. Wie aftakelde kon vaak geen inkomen meer genereren: de arbeidsmarkt bood weinig ruimte voor mensen met een handicap.

Dit verouderingsproces verliep sneller dan tegenwoordig. Wanneer iemand oud was in de middeleeuwen is lastig te bepalen, maar volgens Shulamith Shahar werd meestal 60 aangehouden.² Inderdaad zijn er veel aanwijzingen dat dit een ijkpunt was, zoals de leeftijd van 67 dat nu is, en 65 dat tot voor kort was. Wie ouder was dan 60 werd meestal uitgesloten van militaire verplichtingen en kwam niet langer in aanmerking voor publieke functies.³ Ook was dit de leeftijd waarop enkele gelukkigen van een pensioen konden gaan genieten – iets dat vooral was voorbehouden aan hoffunctionarissen, abten en prelaten. Dat de leeftijd die werd geassocieerd met ouderdom vroeger lag dan nu is veelzeggend. Het onderstreept de evolutie van de ouderdom, die volgt in het spoor van de ontwikkeling van de levensduur en gezondheid. De verhoging van de pensioensleeftijd in Nederland, van 65 naar 67, is niet alleen een poging de verzorgingsstaat te handhaven, maar ook een

¹ S. Shahar, 'Who were old in the middle ages?', *Social history of medicine* 6 (1993) 313-341, pp. 328-329. Op het Hollandse platteland was de levensverwachting bij geboorte in de late zeventiende eeuw en achttiende eeuw ca. 25-30 jaar. Op het platteland in de Zuidelijke Nederlanden, in de achttiende eeuw, was dit ca. 35 jaar. Ter vergelijking: in 2010 was dit in Nederland ca. 80 jaar (D.J. Noordam, *Leven in Maasland. Een hoogontwikkelde plattelandssamenleving in de achttiende en het begin van de negentiende eeuw* (Hilversum 1986) 189; A.M. van der Woude, *Het Noorderkwartier. Een regionaal historisch onderzoek in de demografische en economische geschiedenis van westelijk Nederland van de late middeleeuwen tot het begin van de negentiende eeuw* (Wageningen 1972) 209; I. DeVos, *Allemaal beestjes. Mortaliteit en morbiditeit in Vlaanderen, 18de-20ste eeuw* (Gent 2006) 40.

² Shahar, 'Who were old in the middle ages?'

³ In laat-middeleeuws Amsterdam hoefden 60-plussers niet meer te waken in tijden van gevaar, maar mochten zij een vervanger aanwijzen. Ook hoefden zij niet meer bijten in het ijs te hakken (J.C. Breen, *Rechtsbronnen der stad Amsterdam* (Den Haag 1902) 60, 180, 184, 210, 487, 499).

gevolg van het feit dat wij langer leven, en langer gezond blijven. Het behoeft geen betoog dat de late middeleeuwen, met haar beperkte medische voorzieningen, een periode was waarin men korter leefde en ook minder lang gezond bleef.

Ouderdom in historische samenlevingen valt samen met aftakeling. Afhankelijk van de leefomgeving, voedingssituatie, stand van medische professie, en tal van andere factoren, kregen de gemiddelde man en vrouw op een bepaalde leeftijd zoveel last van allerlei ongemakken dat het levensonderhoud in gevaar kwam. Men kon niet langer werken, en niet langer voor zichzelf zorgen. Er waren natuurlijk mensen die lang gezond bleven, net zoals er waren die al op jonge leeftijd hulpbehoevend waren. Ouderdom moet vooral begrepen worden als de gemiddelde leeftijd waarop mensen steeds meer door fysieke en mentale ongemakken geplaagd werden, en hun zelfstandigheid verloren. Deze leeftijd kwam in de middeleeuwen eerder dan nu.⁴ Het logische gevolg van deze glijdende schaal is dat er een wellicht grotere groep middeleeuwers dan gedacht 'biologisch oud' werd.

Hoe hielden zij zich staande? De meest eenvoudige oplossing was terug te vallen op een jongere echtgenoot of echtgenote, of kinderen. Kinderen die de zorg op zich namen voor bejaarde ouders is iets van alle tijden; in de ene samenleving is dit echter gebruikelijker dan in de andere. In het noorden en westen van Europa is dit minder gebruikelijk dan in het zuiden, en deze verschillen gaan terug tot de late middeleeuwen.⁵ In de Lage Landen was het al vroeg gebruikelijk dat kinderen het ouderlijk huis verlieten zodra zij trouwden;⁶ in het zuiden van Europa trok een echtpaar vaak in

⁴ Dit was trouwens ook nog altijd het geval aan het begin van de twintigste eeuw. Robert Fogel beschrijft een onderzoek naar de medische situatie van oorlogsveteranen in het decennium 1910, in vergelijking met die in het decennium 1980. De eerste groep was beduidend ongezonder op 65-jarige leeftijd dan de latere groep (R. Fogel, *The escape from hunger and premature death 1700-2100: Europe, America, and the Third World* (Cambridge 2004) 31-32; R. Fogel, 'Changes in the Process of Aging During the Twentieth Century: Findings and Procedures of the Early Indicators Project', *NBER working paper* no. 9941 (2003).

⁵ D.S. Reher, 'Family ties in western Europe: persistent contrasts', *Population and development review* 24 (1998) 203-234.

⁶ Zie vooral T. de Moor en J.L. van Zanden, 'Girl power. The European marriage pattern and labour markets in the North Sea region in the late medieval and early modern period', *The economic history review* 63 (2010) 1-33; P.C.M. Hoppenbrouwers, 'Maagschap en vriendschap. Een beschouwing over de structuur en functies van

bij de ouders van de bruidegom. Deze ouders waren daarmee verzekerd van zorg gedurende hun oude dag, die kon worden geboden door de zoon, schoondochter en kleinkinderen. In de Lage Landen was dit minder vanzelfsprekend, aangezien iedere generatie een eigen huishouden bestierde. Ondersteuning door de jongere generaties was afhankelijk van gezinssituatie en nabijheid. Wanneer de jongere generatie 'in de luiers zat', kon het lastig zijn om daarnaast een ouder te verzorgen. Een groter probleem was dat dit een periode was waarin vaak alleen de man een inkomen inbracht, aangezien de vrouw zich over de jonge kinderen ontfermde; dit maakte financiële ondersteuning lastig.⁷ Nabijheid was in de late middeleeuwen ook al geen uitgemaakte zaak: het was niet ongebruikelijk voor jongeren om naar de stad te trekken, en gezien de beperkte transportmogelijkheden betekende zelfs kleinschalige migratie al snel dat ondersteuning onmogelijk was.

Ondersteuning door kinderen was daarom geen uitgemaakte zaak. Hoe konden mensen zonder kinderen, of met kinderen die niet in staat waren, of niet van plan waren hun ouders te helpen, zich verzekeren van een onbezorgde oude dag? Zij konden hun hoop vestigen op een combinatie van parochiale armenzorg, ondersteuning door burens en bekenden, en bedelarij.⁸ Of zij konden hun toevlucht nemen tot commerciële oudedagsvoorzieningen: in de middeleeuwen bestonden verschillende mogelijkheden om een uitkering te regelen die neerkwam op wat wij een pensioen noemen. Vanaf de dertiende eeuw kon men investeren in een lijfrente, die recht gaf op een jaarlijkse uitkering voor de rest van de levensduur. Gezien het hoge rendement van circa 10%,

verwantschapsbetrekkingen in het laat-middeleeuwse Holland', *Historisch Tijdschrift Holland* 17 (1985) 69-108; D. Haks, *Huwelijk en gezin in Holland in de 17de en 18de eeuw: processtukken en moralisten over aspecten van het laat 17de- en 18de-eeuwse gezinsleven* (Leiden 1982) 6-7.

⁷ Door de leeftijdsopbouw van de generaties binnen het zogenaamde Europees huwelijkspatroon, viel de oude dag van de ouders grotendeels samen met de 'luiertijd' van hun kinderen. In het zuiden van Europa, waar deze leeftijdsopbouw anders was, vielen oude dag en luiertijd niet samen (P. Laslett, 'Family, Kinship and Collectivity as Systems of Support in Pre-Industrial Europe: a reconsideration of the 'nuclear-hardship' hypothesis', *Continuity & change* 3 (1988) 153-175, pp.169; A. Bouman, T. de Moor and J. Zuiderduijn, 'From hardship to benefit. A critical review of the nuclear hardship hypothesis in relation to the emergence of the European Marriage Pattern', *CGEH working paper* nr. 28 (2012).

⁸ Cf. dergelijke 'overlevingsstrategieën': A. Schmidt, 'Survival strategies of widows and their families in early modern Holland, c. 1580-1750', *The history of the family* 12, (2007) 268-281; L. Fontaine and J. Schlumbohm, 'Household strategies for survival: an introduction', *International review of social history* 45 (2000) 1-17.

vormde de lijfrente een relatief goedkope pensioenvoorziening. Maar er was ook een nadeel: de lijfrente voorzag in een jaarlijkse som gelds, waardoor de ‘gepensioneerden’ nog altijd zelf allerlei zaken moesten regelen, zoals het boodschappen halen. Bovendien liepen zij het risico op uitholling van hun pensioenen, bijvoorbeeld in het geval van inflatie en muntmanipulatie, of zelfs tijdelijke stopzetting van uitkeringen als een lijfrenteverkoper in gebreke bleef.⁹

De oplossing was als provenier kost en inwoning in een hospitaal te verwerven.¹⁰ Deze constructie lijkt sterk op de lijfrente: er werd hier echter geïnvesteerd in levenslange zorg, en niet in een geldelijke uitkering. De voordelen zijn evident: de oude van dagen ontving de eerste levensbehoeften voedsel, drank, en fatsoenlijk onderdak zonder daar zelf een actieve rol in te spelen, en zonder grote financiële risico’s te lopen. Hoewel proveniers al in de veertiende eeuw voorkomen als bewoners van kloosters, hospitalen en leprooshuizen, begint hun aantal vanaf de late vijftiende eeuw toe te nemen. Vanaf dat moment zien we instellingen die zich langzaam maar zeker gaan specialiseren in commerciële ouderenzorg; in de zestiende eeuw zien we de oprichting van de eerste, gespecialiseerde proveniershuizen, en in de vroegmoderne periode boden gasthuizen in grote steden als Amsterdam en Leiden onderdak aan honderden proveniers.¹¹

Oudedagsvoorzieningen waren in de vroegmoderne tijd ‘big business’ waarin flinke sommen spaargeld omgingen. De wortels van dit systeem liggen in de late middeleeuwen, in instellingen die zich in toenemende mate gingen toeleggen op dit marktsegment. Een voorbeeld is het Leidse klooster St. Hiëronymusdal, dat in 1532 door de laatste monniken was verlaten en vervolgens werd

⁹ Dit laatste gebeurde vooral in het begin en einde van de vijftiende eeuw regelmatig. De Hollandse steden, die de belangrijkste verstrekkers van lijfrenten waren, zaten destijds in grote financiële nood, en schrokken er niet voor terug lijfrentebetalingen op te schorten. Dat dit betekende dat ouden van dage in de problemen konden komen werd wel erkend: in moratoria die de landsheer verstrekte worden steden onder meer aangespoord betalingen aan zwakkere groepen te continueren (Zuijderduijn, *Medieval capital markets*, 128).

¹⁰ B. de Melker vermoedt ook dat middeleeuwse kostkopers vooral ouderen waren, zonder familieleden waar ze op terug konden vallen (B. de Melker, *Metamorfose van stad en devotie. Ontstaan en conjunctuur van kerkelijke, religieuze en charitatieve instellingen in Amsterdam in het licht van de stedelijke ontwikkeling, 1385-1435* (Amsterdam 2002) 251-252).

¹¹ J. Zuijderduijn, ‘What did retirement cost back then? Commercial old age provisions in St. Jorishof Amsterdam and St. Catherine’s and St. Cecilia’s hospitals Leiden, 17th-18th centuries’ (working paper 2013) ; J. Zuijderduijn, ‘St. Hiëronymusdal. A retirement home in late-medieval Leiden (working paper 2013)’.

uitgebaat als bejaardentehuis.¹² Een tweede voorbeeld is het onderwerp van deze studie, het St. Pietersgasthuis in Amsterdam, dat vanaf de late vijftiende eeuw een toenemend aantal proveniers opnam. Dit gasthuis was gesticht door een religieuze broederschap, het St. Pietersgilde, en werd in de Nes gebouwd, in de veertiende eeuw.¹³ Het werd voor het eerst genoemd in 1395, en van een jaar later dateert een aflaat van 40 dagen voor pelgrims die het gasthuis zouden bezoeken om zich daar om de bewoners te bekommeren. Eenzelfde aflaat werd in het vooruitzicht gesteld aan degenen die geld gaven voor de bouw van het gasthuis.¹⁴ Het was een van de vier gasthuizen die de laatmiddeleeuwse stad telde.¹⁵

In 1486 was het St. Pietersgasthuis ingericht op de opvang van 200 personen.¹⁶ In 1492 werd het verenigd met het oudste gasthuis van Amsterdam, dat van St. Elisabeth.¹⁷ Dit gezamenlijke gasthuis herbergde merkwaardig genoeg minder zieken: I.H. van Eeghen berekende dat er medio 16de eeuw maximaal zo'n 90 zieken waren.¹⁸ Na de Alteratie van 1578 werd het gecombineerde St. Pieters- en Elisabethgasthuis verplaatst naar de gebouwen van de kloosters van de Oude en Nieuwe nonnen aan de Grimborgwal.¹⁹ In een contemporaine bron wordt het 'een heerlick gebouw, het vermaerste en aensinlykste hospitaal in héél Hollant', daarbij verwijzend naar de situatie voor 1578.²⁰ Of dat echt het geval was is nog maar de vraag: uit de schaarse gegevens zou namelijk ook opgemaakt kunnen worden dat het gasthuis het niet geweldig deed. In 1486 was het gasthuis 'noch ter tijt zeer aerne ende zeer luttel rente daertoe sijn', aldus de gasthuismeesters. Om de financiële

¹² Zijderduijn, 'St. Hiëronymusdal'.

¹³ J. Vis, *Onder uw bescherming. De katholieken en hun ziekenzorg in Amsterdam* (Amsterdam 1998) 22.

¹⁴ Vis, *Onder uw bescherming*, 28-29.

¹⁵ Naast het St. Elisabeth- of Heilige Geestgasthuis (gesticht voor 1361), het Onze Lieve Vrouwegasthuis (gesticht voor 1420) en het Sacramentgasthuis (gesticht in of kort na 1422) (Vis, *De poort*, 15-16).

¹⁶ Vis, *Onder uw bescherming*, 29.

¹⁷ J. Vis, *De poort. De Oudemanhuispoort en haar gebruikers 1602-2002* (Amsterdam 2002) 15.

¹⁸ Van Eeghen deed dit aan de hand van legaten aan het gasthuis, van 5 stuivers per zieke. Op deze manier komt zij bijvoorbeeld op legaten voor 93 zieken in 1552, en 110 zieken en personeel in 1548 (Van Eeghen, 'Van gasthuis tot academisch ziekenhuis', 54).

¹⁹ De lokatie is afgebeeld in M. Schilder (red.) *Amsterdamse kloosters in de middeleeuwen* (Amsterdam 1997) 10-11.

http://stadsarchief.amsterdam.nl/english/amsterdam_treasures/vanished_amsterdam/st_pieters_gasthuis/index.html.

²⁰ Pontanus, *Rerum et urbis Amstelodamensium historia* (Amsterdam 1611) 114-115. Ook vermeld door Ter Gouw (J. ter Gouw, *Geschiedenis van Amsterdam. Derde deel. Vervolg van het tweede tijdperk. De ontwikkeling van Amsterdam* (Amsterdam 1881) 230).

problemen het hoofd te bieden verzochten zij de paus om toestemming aflaten te verkopen ten bate van het gasthuis.²¹ Ook de (toenemende?) verkoop van provenierscontracten aan ouden van dage moet wellicht in dit licht gezien worden.²²

Voordat we de bejaardenzorg nader bekijken, is het zaak iets over de leefomstandigheden te zeggen. We moeten dit soort bejaardenzorg namelijk zeker niet idealiseren: de leefomstandigheden waren vooral voor degenen die op zaal lagen niet optimaal, het dieet was waarschijnlijk karig, en de ouderen waren onderworpen aan een strikte tucht. Wie zich misdroeg riskeerde 'aan de dijk gezet' te worden: voor een periode uit huis gezet. In een aantal contracten, wellicht aangegaan met notoire probleemgevallen, werd dit ook expliciet verwoord. Zo tekende Willige Simons Slipers ervoor dat 'sij sal vredich leven of men sal se op den dijck setten nae ouder ghewoente'.²³ Daarnaast zijn er aanwijzingen dat de vrouwen aan het werk gezet werden: Katrijn Hilbrantdr., die keurig had betaald voor een plekje in St. Pieter, betaalde in 1485 nog eens zeven gulden 'om datse in dat gasthuus nyet naven en sel noch linnen noch wollen dan van mynnen'.²⁴ Inderdaad had Katrijn in haar provenierscontract uit 1482 laten vastleggen dat zij wol en linnen zou naaien zolang zij daartoe in staat was; blijkbaar werd men het over dat laatste niet eens. Terwijl Katrijn het liever wat rustiger aan deed – oftewel: 'van mynnen' – waren de regenten van St. Pieters onverbiddelijk: een rustige oude dag kwam ook in dit verband tegen een prijs.

Proveniers in de late middeleeuwen

Het vroegste contract voor opname in het St. Nicolaas dat is overgeleverd stamt uit 1395. Ave van der Zipe beklagde zich in dit contract over haar echtgenoot, Jan die Grave, die haar al lang geleden had verlaten, en haar goederen had verkwanseld. Het enige dat zij nog over had, was een huis en erf

²¹ Vis, *Onder uw bescherming*, 29.

²² Overigens was het aantrekken van proveniers niet iets dat zich beperkte tot perioden van crisis: in 1395, toen het gasthuis net was opgericht, kocht ene Ave van der Zipe, verlaten huisvrouw van Jan die Grave, zich al in het St. Pietersgasthuis in (I.H. van Eeghen, 'Van gasthuis tot academisch ziekenhuis', in: D. de Moulin, I.H. van Eeghen en R. Meischke (red.), *Vier eeuwen Amsterdams binnengasthuis. Drie bijdragen over de geschiedenis van een gasthuis* (Wormer 1981) 47-104, pp. 48).

²³ SA, AG inv. nr. 82 f. 6v. Zie ook Vis, *De poort*, 22, die een straf van zes weken 'op de dijk' noemt.

²⁴ SA, AG inv. nr. 82 f. 27.

in Voghelenzanc, in de wijk Gansoord. Ave toog ‘van armoeden’ naar het St. Pietersgasthuis ‘want zij hair noetdrufte niet en hadde’. Ter betaling droeg zij haar huis en erf over aan het gasthuis; de gasthuismeesters beloofden op hun beurt ‘haer weder hair leven lanc hair noetdrufte in dat ghashuys te ghevene’.²⁵ Ave kocht dus levenslange kost en inwoning; als tegenprestatie schonk zij haar huis en erf aan het gasthuis. In de late middeleeuwen was dit een gebruikelijke manier om als provenier aangenomen te worden – verderop in dit artikel zullen we nog vele voorbeelden van betaling in natura tegenkomen. De ‘armoede’ waaraan gerefereerd wordt, moet waarschijnlijk eerder gezien worden als immateriële armoede (het onvermogen zelfstandig te blijven wonen) dan materiële (Ave bezat immers onroerend goed).

Dit voorbeeld is niet uniek: proveniers komen we in Amsterdam, en ook elders in Holland, vanaf het einde van de veertiende eeuw tegen.²⁶ Hier en daar was de vraag naar provenierscontracten was al vroeg aanzienlijk: om wildgroei te voorkomen werd in Leiden in 1388 al paal en perk gesteld aan hun aantal in kloosters en gasthuizen.²⁷ De vraag bleef echter onverminderd groot: in de loop van de vijftiende eeuw trok Leiden allerlei proveniers van buiten aan.²⁸ In Amsterdam zien we hetzelfde in de zestiende eeuw: de stedelijke overheid verplichtte daarom het Sint Jorishof, dat zich ook op de markt voor oudedagsvoorzieningen had gestort, om Amsterdammers voorrang te verlenen bij het verkopen van provenierscontracten.²⁹

Ook het aanbod van provenierscontracten nam geleidelijk toe. Vergeleken met de pelgrims, landlopers en zieken die gasthuizen vaak tot hun clientèle mochten rekenen, en die alleen maar geld kostten, waren de proveniers een goudmijn. Zij moesten hun bezittingen aan het hospitaal afstaan,

²⁵ P.H.J. van der Laan, *Oorkondenboek van Amsterdam tot 1400* (Amsterdam 1975) 481. Cf. De Melker, *Metamorfose van stad en devotie*, 251.

²⁶ Cf. Amsterdam: M. Carasso-Kok en C.L. Verkerk, ‘Eenheid en verdeeldheid. Politieke en sociale geschiedenis tot in de zestiende eeuw’, in: M. Carasso-Kok (red.) *Geschiedenis van Amsterdam. Tot 1578. Een stad uit het niets* (Amsterdam 2004) 205-250, pp. 243-244. Cf. enkele voorbeelden van contracten uit het begin van de vijftiende eeuw: W.R. Veder, *Archief van de gasthuizente Amsterdam (tot 1875)* (Amsterdam 1908) 24-25, 29-30, 30 en 34.

²⁷ C. Ligtenberg, *De armezorg te Leiden tot het einde van de 16^e eeuw* (Den Haag 1908) 28.

²⁸ Zijderduijn, ‘St. Hiëronymusdal’.

²⁹ P.H.J. van der Laan en R. Bessem, *Resoluties van de vroedschap van Amsterdam, 1551-1565* (Hilversum 2008) 44.

of een inkoop som betalen die voor gasthuizen vaak een belangrijke inkomstenbron was: in 1459/60 vormde de inkoop som van één vrouw, 45 gulden, 7% van de jaarinkomsten van het Oude gasthuis.³⁰ Ook kloosters zwichtten vroeger of later voor de proveniers: volgens I.H. van Eeghen waren zij aan het einde van de middeleeuwen te vinden in alle kloosters behalve dat van de Clarissen.³¹ In 1483 verordonneerde het Amsterdamse stadsbestuur dat religieuze instellingen die er proveniers op na hielden niet langer vrijstelling van de bieraccijns zouden genieten.³² In de oudste beschikbare stadsrekeningen, uit de zestiende eeuw, zien we inderdaad dat vrijwel alle kloosters betaalden voor de proveniers die zij herbergden (appendix 1). Het tarief per jaar was acht schellingen voor mannen, vier schellingen voor vrouwen en jongens, en twee schellingen voor meisjes.³³ De gemiddelde bijdrage per klooster per jaar was iets minder dan zeven schellingen,³⁴ wat neerkomt op minder dan één man, minder dan twee vrouwen en of jongens, of minder dan vier meisjes per klooster per jaar. Het aantal proveniers in dit soort instellingen was dus enerzijds wijd verbreid, maar bleef tegelijk beperkt: het St. Lucia klooster droeg gemiddeld het meeste af voor proveniers: 12,9 schellingen per jaar. Ook hier zullen er dus meestal niet meer dan enkele kostgangers ingewoond hebben.

Het groeiend aantal proveniers werd vooral opgevangen door gasthuizen:³⁵ vanaf de late vijftiende eeuw getuigen registers van gasthuizen van een geleidelijke specialisatie in de lucratieve commerciële ouderenzorg.³⁶ Dit leidde tot uitbreiding van het aantal kamers voor proveniers in Haarlem in 1494 – G.H. Kurtz spreekt in dit verband van een toenemende vraag naar huisvesting voor proveniers in de zestiende eeuw.³⁷ In dit verband zien we dat in Leiden het St. Hiëronymusklooster in gebruik genomen werd als proveniershuis, dat in Edam medio zestiende

³⁰ De Melker, *Metamorfose van stad en devotie*, 251-252.

³¹ Van Eeghen, *Vrouwenkloosters*, 42.

³² Breen, *Rechtsbronnen*, 193.

³³ Van Eeghen, *Vrouwenkloosters*, 42.

³⁴ De gemiddelde bijdrage per klooster per jaar was 6,84 schellingen (berekening gebaseerd op gegevens in appendix 1).

³⁵ De Melker, *Metamorfose van stad en devotie*, 251 noot 134.

³⁶ In Amsterdam was dit behalve in het St. Pietersgasthuis, ook het geval in het Elizabethsgasthuis.

³⁷ G.H. Kurtz, 'Het leven in het Oude-St. Elizabethsgasthuis', *Jaarboek Haarlem* (1937) pp. 74-75.

eeuw uit een hofje een proveniershuis ontstond, en dat in Schiedam een proveniershuis gebouwd werd.³⁸

De klanten van het St. Pietersgasthuis

Een register van het St. Pietersgasthuis³⁹ bevat 67 provenierscontracten uit de periode 1476-1538. Daarnaast bevat het register ook opnames in het gasthuis die per jaar betaald werden⁴⁰, tijdelijke opnames⁴¹ en arbeidscontracten.⁴² Het ging in alle gevallen om personen die hun intrek namen in het gasthuis, door een inkoopsum te betalen, per jaar te betalen, of voor een op voorhand vastgestelde periode, dan wel als werknemer kost en inwoning genoten. In de laatste categorie treffen we een priester,⁴³ een koster,⁴⁴ en een ziekenbewaarder.⁴⁵ Bij hen was sprake van een soort combiregeling: zij betaalden een inkoopsum, en werkten verder voor het gasthuis.⁴⁶ Indien zij hun werkzaamheden niet langer konden voortzetten konden zij als proveniers in het gasthuis blijven. Merten Roelofsz. zou in het gasthuis als priester werken, maar bracht naast zijn goede werken ook een losrente van zes gulden per jaar mee.⁴⁷ De koster Claes Jacobsz. van Purmereijnde betaalde 16 gulden per jaar. Een andere vorm die we tegenkomen betreft een normale arbeidsverhouding maar

³⁸ C. Boschma-Aarnoudse, *Preuve en proveniershuis, Edam. Armenszorg in de 16e eeuw en de geschiedenis van het proveniershuis* (Edam 1987); H. Schmitz, *Het proveniershuis te Schiedam. Vijf eeuwen instelling van weldadigheid* (Schiedam 1966). C. Boschma-Aarnoudse, *Preuve en proveniershuis, Edam. Armenszorg in de 16e eeuw en de geschiedenis van het proveniershuis* (Edam 1987); H. Schmitz, *Het proveniershuis te Schiedam. Vijf eeuwen instelling van weldadigheid* (Schiedam 1966).

³⁹ Stadsarchief Amsterdam (SA), Archief van de gasthuizen (AG), inv. nr. 82. Op de omslag staat 'Ende dit bouck is mede van 't gunt dat gaeshuus onder heeft. Item in dit bouck staen de proveniers'. Een tweede register bevat een provenierscontract betreffende de vrouw IJsland, deze staat ook in het eerste register (Stadsarchief Amsterdam, Archief van de gasthuizen, inv. nr. 70. Op de omslag staat 'dat boec van renten, pachten ende landen buten der stede 1497-1523'. Het contract staat op het laatste folium).

⁴⁰ SA, AG inv. nr. 82 f. 6.

⁴¹ SA, AG inv. nr. 82 f. 23.

⁴² SA, AG inv. nr. 82 f. 21v.

⁴³ SA, AG inv. nr. 82 f. 22v, 32v.

⁴⁴ SA, AG inv. nr. 82 f. 22v, 30, 33, 34v.

⁴⁵ SA, AG inv. nr. 82 f. 28v.

⁴⁶ Cf. De Melker, *Metamorfose van stad en devotie*, 251-252.

⁴⁷ SA, AG inv. nr. 82 f. 32v.

daarbij ook het recht zich op een bepaald moment (tegen een zacht prijsje) in te kopen: de koster Claes Claesz. kon dit voor 12 (?) gulden per jaar doen.⁴⁸

Dergelijke constructies waren niet ongebruikelijk: ook de proveniers in het Leidse St. Hiëronymusdal zetten arbeid in als vergoeding voor kost en inwoning. Dit ging trouwens ook verder dan het uitoefenen van formele functies: in het St. Pietersgasthuis verplichtten verschillende proveniers zich tot allerlei hand- en spandiensten (zie tabel 1). Ux Gerijt Yefsz. 'doen wat hij kan' in het gasthuis,⁴⁹ Peter Jansz. Roethoofst zou de kosterij bewaren,⁵⁰ Griet Claes Heeren zou de brouwerij bestieren,⁵¹ Ziburch Jacobs de zeilmakers weduwe zou weven in de kamer in de poort,⁵² Gael Tijms en zijn vrouw Aef zouden het gasthuis behulpzaam zijn door te assisteren bij de mis.⁵³ De zieke Willem Gerbrantsz. zou 'alsoe god verleinde dat hij ghesunt worde... ghehouden wessen dat gasthuus to dienen in allen ding'.⁵⁴ Het beeld dat opdoemt, is er enerzijds een van proveniers die op alle mogelijke manieren proberen de inkoopsum te beperken door arbeid in te zetten, en anderzijds een van een gasthuis dat in belangrijke mate draaide op de goedkope arbeidskracht van proveniers. Het moge duidelijk zijn dat beide partijen hier baat bij hadden.

Naast arbeid zetten de proveniers ook andere zaken in, zoals onroerend goed. Ael Walichs bracht een half huis aan de Middeldam in, en de opbrengst van de haar inboedel.⁵⁵ Die laatste was natuurlijk overbodig zodra iemand voorgoed naar een gasthuis vertrok. Willige Simons Slipers gaf toestemming haar inboedel te verkopen, inclusief bed, beddengoed, kussens en kleding; de opbrengst, twee *gouden nobelen* (vijf gulden), werd bij de inkoopsum gevoegd.⁵⁶ Lijsbeth Harnasmaker bracht 20 last rogge met zich mee, die het gasthuis 30 gulden opleverde.⁵⁷ Vaker werd

⁴⁸ SA, AG inv. nr. 82 f. 33.

⁴⁹ SA, AG inv. nr. 82 f. 4v. Zo ook Elbrich Ijsbrant Duvendr. (ibidem, 33v).

⁵⁰ SA, AG inv. nr. 82 f. 5v.

⁵¹ SA, AG inv. nr. 82 f. 16v.

⁵² SA, AG inv. nr. 82 f. 26v.

⁵³ SA, AG inv. nr. 82 f. 31.

⁵⁴ SA, AG inv. nr. 82 f. 34v.

⁵⁵ SA, AG inv. nr. 82 f. 24v. Door opsplitsing bij vererving hadden veel Hollanders delen van huizen in hun bezit. Zie Boschma-Aarnoudse, *Tot verbetering*, 410.

⁵⁶ SA, AG inv. nr. 82 f. 6v. Zo ook Ijsbrant de Schiff, Peter Jansz. Roethoofst, Gherijt, Katrijn Hilbrantdr., Beatris oude Jacobs (ibidem f. 5, 5v, 16, 27, 30).

⁵⁷ SA, AG inv. nr. 82 f. 25.

erfgoed ingezet, iets wat ook gebruikelijk was elders in Holland en vaak zelfs verplicht.⁵⁸ De vrouw IJsland maakte het gasthuis, samen met haar dochter, tot haar enige erfgenamen.⁵⁹ En bij overlijden van Hillegont zou het gasthuis twintig gulden uit de erfenis ontvangen.⁶⁰ Meyns Peter Kaerden beloofde, indien zij bij leven zou erven, het gasthuis 25 gulden te schenken.⁶¹ De meest bijzondere erfenis betreft die van een verder onbekende ziekenbewaarder, die een verblijf als provenierster bedong, en ook bepaalde dat zij een zilveren lepel aan het gasthuis zou schenken 'tot een eewich testament om den sieken de wijn mede te geven'.⁶² Kortom: om de inkoop som te kunnen betalen, deden veel proveniers afstand van goederen die zij eenmaal in het gasthuis, of eenmaal overleden, niet meer nodig hadden. Getuige tabel 1 was vooral vererving gebruikelijk: in meer dan de helft van de provenierscontracten werd het St. Pietershospitaal erfgenaam gemaakt.

Een aparte categorie betreft financiële instrumenten: elf proveniers brachten rentebrieven in met een gemiddelde waarde van 94,1 gulden (tabel 2). In het contract van Baert Dirck Wiggers wijf werd gesteld 'ende sij heeft ons betaelt met renten hair cost'.⁶³ Blijkbaar volstond de losrente met een geschatte waarde van 70 gulden om haar verblijf in het gasthuis mee te voldoen.⁶⁴ Een ander voorbeeld: Willem Jansz. Beest gaf een lijfrente over van 7,5 *gouden arnoldusgulden* (3,75 gulden) die hij had gekocht van de kerkmeesters van de Nieuwe kerk.⁶⁵ Het gasthuis ontving namens Willem ieder jaar dus een kleine vier gulden zolang de provenier in leven bleef. Hetzelfde gold voor de lijfrenten van Gherbrant Franssen: één van vijf gulden op de stad Amsterdam en één van vijf gulden op de stad Alkmaar.⁶⁶ Symen Hagen Stilganmaker bracht een *wilhelmusschild* (een gulden) per jaar

⁵⁸ Bijvoorbeeld het Oude Mannen- en Vrouwen Gasthuis in Amsterdam in 1550 (*Vis, De poort*, 22).

⁵⁹ SA, AG inv. nr. 82 f. 5v. Zo ook Jacop Claesz. (*ibidem* f. 25).

⁶⁰ SA, AG inv. nr. 82 f. 23v. Zo ook Ziburch Jacobs de zeilmakers weduwe (*ibidem* f. 26v).

⁶¹ SA, AG inv. nr. 82 f. 28.

⁶² SA, AG inv. nr. 82 f. 28v.

⁶³ SA, AG inv. nr. 82 f. 30v.

⁶⁴ Waarbij aangetekend moet worden dat de gasthuismeesters, die de rente beheerden, grote moeite hadden deze te innen en volgens een aantekening in de marge overwogen beslag te laten leggen op het onderpand, een stuk land.

⁶⁵ SA, AG inv. nr. 82 f. 6. Zie ook Ziburch Jacobs de zeilmakers weduwe die 12 gulden op de Oude kerk van Amsterdam had (SA, AG inv. nr. 82 f. 26).

⁶⁶ SA, AG inv. nr. 82 f. 8. Zo ook Hillegont, Lijsbeth Harnasmaker, Katrijn Hilbrantdr., Ghebbe Peter Merts moeij, Beatrijs oude Jacobs, Merten Roelofz. (SA, AG inv. nr. 82 f. 23v, 25, 27, 28, 30, 32v).

met zich mee, verzekerd op een stuk land in Amstelveen.⁶⁷ Wat opvalt, is het relatief grote aantal vrouwen dat een rentebrief inzette om provenier te kunnen worden (8 vrouwen, 3 mannen; zie tabel 1): wellicht werden zij eerder dan mannen ‘afgescheept’ met waardepapieren bij huwelijk of overlijden, of geld dat zij vervolgens investeerden in een financieel instrument?⁶⁸

Onroerend goed, financiële instrumenten, erfenissen en arbeid werden vaak in combinatie ingezet, ook in combinatie met de meest voor de hand liggende betalingsmethode: cash afrekenen. In 36 gevallen werd er een *lump sum* betaald. In 27 gevallen werd een geldbedrag aangevuld met andere betalingswijzen; in negen gevallen noemt het contract alleen een geldbedrag. Deze laatste bedragen geven het meest nauwkeurige beeld van de inkoopsummen: gemiddeld betaalde men 55 gulden, en wanneer we de onbetrouwbare opgave van 9 gulden van Claes van Oetewael weglaten,⁶⁹ komt dit uit op 60 gulden (mediaan 50 gulden). Dit komt overeen met ca. 250 daglonen van een geschoolde arbeider.⁷⁰ De inkoopsummen in combinatie met betalingen in natura – in totaal 34 stuks – voor eenpersoonscontracten komen uit op een gemiddelde van 67 gulden (mediaan 50,5 gulden) en voor tweepersoonscontracten op 255 gulden (mediaan 250 gulden; zie ook tabel 2).

Tabel 2 geeft tenslotte ook de gemiddelde som van contracten waarbij naast een lump sum de waarde van een rentebrief of de verkochte inboedel bekend is. Van het laatste kennen we in vier gevallen de opbrengst, gemiddeld 16,5 gulden (mediaan 20 gulden). Deze optelsom van lump sum, rentebrieven en inboedel levert een gemiddelde van 97 gulden op (mediaan 93 gulden). Daarmee komen we uit op een gemiddelde, geschatte, inkoopsum voor één-persoons-provenierscontracten van ca. 50-100 gulden. Dit bedrag komt overeen met ca. 200-400 daglonen van een geschoolde

⁶⁷ SA, AG inv. nr. 82 f. 27v. Zie ook Ghebbe Peter Merts moeij (SA, AG inv. nr. 82 f. 28).

⁶⁸ Zie voor de verspreiding van lijfrenten en losrenten in de late middeleeuwen, en de participatie van vrouwen in financiële markten: J.L. van Zanden, J. Zuijderdijn en T. De Moor, ‘Small is beautiful. On the efficiency of credit markets in late-medieval Holland’, *European review of economic history* 16 (2012) 3-23.

⁶⁹ Het betreft een contract waarin alleen een betaling van 9 gulden wordt genoemd na overlijden van zijn dienstmeid (SA, AG inv. nr. 82 f. 30v).

⁷⁰ J. de Vries en A. van der Woude, *The first modern economy. Success, failure, and perseverance of the Dutch Republic 1500-1815* (Cambridge 1998) 610-611.

arbeider.⁷¹ Dat is natuurlijk een minimumbedrag: van onroerend goed, erfgoed en arbeid kunnen we de waarde niet bepalen. Bovendien verplichtten instellingen zoals het St. Pietersgasthuis hun klanten meestal een bed en beddengoed mee te nemen, en soms ook andere huisraad.⁷² In werkelijkheid lagen inkoopsummen dus wel wat hoger, misschien eerder in de richting van 300-600 daglonen van een geschoolde arbeider, een tarief dat ook in het Leidse St. Hiëronymusdal werd betaald voor provenierscontracten.⁷³

In de loop ter tijd namen inkoopsummen sterk toe. In het Amsterdamse St. Jorishof lagen prijzen voor provenierscontracten in de zeventiende eeuw op ca. 2000 daglonen van een geschoolde arbeider, en aan het einde van de achttiende eeuw op ca. 4000 daglonen. Nu was dit een instelling die een luxueuze oude dag aanbood; het Leidse St. Hiëronymusdal en de hieraan verbonden gasthuizen van St. Catharina en St. Cecilia bieden beter vergelijkingsmateriaal omdat deze instellingen ook de minder luxueuze commensalencontracten verkochten (hierover meer in de volgende paragraaf). Deze vertonen vooral een prijsstijging in de zestiende eeuw en eerste helft van de zeventiende eeuw: commensalencontracten stegen van ca. 300 daglonen naar ca. 600 daglonen.⁷⁴ Keren we terug naar Amsterdam, dan zien we dat een soortgelijke stijging werd waargenomen door I.H. van Eeghen. Zij keek naar de ontwikkeling van jaarlijks te betalen sommen voor kost en inwoning in kloosters en gasthuizen – dus niet de inkoopsummen die wij tot nu toe behandelden, maar wel een vergelijkbare eenheid. Ook deze stegen van ca. 12-15 gulden rond 1500, naar ca. 30 gulden rond

⁷¹ De Vries en Van der Woude, *The first modern economy*, 610-611.

⁷² SA, AG inv. nr. 82 f. 6v, 27v. Cf. Vis, *De poort*, 22, noemt met betrekking tot het Oude Mannen en Vrouwen Gasthuis ook onder meer twee stoelen met kussens, serviesgoed en een som van twee gulden te gebruiken voor de begrafenis.

⁷³ Zijderduijn, 'St. Hiëronymusdal'.

⁷⁴ Zijderduijn, 'What did retirement cost back then?'. Stijgende inkoopsummen werden ook gesignaleerd door Boschma-Aarnoudse in Hoorn (C. Boschma-Aarnoudse, *Het Sint Jans gasthuis te Hoorn. Den oudtgeworden mensch, die men in dit huis laat wonen* (Hoorn 1998) 67.

1530, en ca. 45-50 gulden rond 1578 – ofwel ca. 50-60 daglonen van een geschoolde arbeider rond 1550, ca. 100 rond 1530, en ca. 90-100 in 1578.⁷⁵

Wat kreeg men in ruil hiervoor? Over eten zijn wij slechts matig geïnformeerd. Pieter Wem kreeg een mengel bier per maaltijd,⁷⁶ maar wat er op het menu stond is niet bekend. Veel kan het niet geweest zijn: het contract van Aernt Jansz. en zijn vrouw Lijsbeth Jansdr. Gaf het echtpaar recht op eten ‘alsoe goet ende quaet als men int dat ghashuus cocken spijsset’.⁷⁷ We mogen niet vergeten dat de proveniers en commensalen van voedsel werden voorzien door een keuken die ook voor lieden die een beroep deden op armenzorg kookte. De kok was stellig gedwongen de hand op de knip te houden. Aparte dieetwensen, zoals we die in het Leidse St. Hiëroymusdal tegenkomen,⁷⁸ staan niet vermeld in de Amsterdamse contracten: men at wat de pot schafte.

Ouden van dage

Er valt jammer genoeg niet zoveel te zeggen over de leeftijd waarop men zich kon inkopen in het St. Pietersgasthuis. Van andere instellingen die zich richtten op bejaardenzorg, zoals het Amsterdamse St. Jorishof in de zeventiende en achttiende eeuw, weten we dat zij de vijftigjarige leeftijd als grens stelden.⁷⁹ Van de 67 proveniers in deze studie zal IJslant, omschreven als ‘een grof out wijff van Hairlem’ ongetwijfeld de vijftig gepasseerd zijn,⁸⁰ maar verder weten we niets over de ouderdom van de proveniers. Hetzelfde geldt voor de verblijfsduur: gezien de *lump sum* die zij betaalden zullen de klanten steevast verwacht hebben nog lang te leven, en dus lang te profiteren van hun investering, maar veel informatie hebben we niet. De verblijfsduren die we kennen bedragen tien, zes, twee en

⁷⁵ I.H. van Eeghen, *Vrouwenkloosters en begijnhof in Amsterdam van de 14^e tot het eind der 16^e eeuw* (Amsterdam 1941) 42. Daglonen gebaseerd op De Vries en van der Woude, *The first modern economy*, 610-611.

⁷⁶ SA, AG inv. nr. 82 f. 23.

⁷⁷ SA, AG inv. nr. 82 f. 34.

⁷⁸ Zijderduijn, ‘St. Hiëronymusdal’.

⁷⁹ Bijvoorbeeld het Oude Mannen- en Vrouwen Gasthuis in Amsterdam in 1550 (Vis, *De poort*, 22; cf. Zijderduijn, ‘What did retirement cost back then?’).

⁸⁰ SA, AG inv. nr. 82 f. 5v.

één jaar.⁸¹ Op basis van deze observaties valt weinig te zeggen; het gemiddelde verblijf van proveniers in het Amsterdamse St. Jorishof, tussen 1600 en 1799, was wel langer. Het bedroeg 13,9 jaar voor individuen, en 12,6 jaar voor koppels.⁸²

Er valt wel het één en ander te zeggen over sociale stratificatie. We komen namelijk twee typen contracten tegen: die voor proveniers, die een eigen kamer⁸³ of zelfs huisje hadden, en die voor commensalen, die een bed op de ziekenzaal hadden. Deze tweede categorie wordt in de bron omschreven als mensen die 'onder de lampe gelijk een sieck' verblijven of 'om gode wille' zijn opgenomen.⁸⁴ De lamp waarnaar wordt verwezen hing waarschijnlijk voor het bed of de bedstede: Lijsbeth Claesdr. diende 'onder de lamp voer haer bedde te bliven alsoe langhe als zij haer reckellic ende eerlicken dracht'.⁸⁵ Dat het ging om verblijf in en rondom een bed blijkt uit het contract van Aelgen Jacobs, die 'heeft haer cost gecoft tot Hans Jans bed', en Beatrijs oude Jacobs die betaalde voor een bed in het 'ziekenhuis'.⁸⁶ Jan Heynricksz. van Deventer zal 'die cost hebben sittende onder die lamppe'.⁸⁷ Deze klanten verbleven dus in een bed of bedstede en ontvingen hun eten voor hun bed.⁸⁸

Vanzelfsprekend betaalden commensalen minder dan proveniers; gasthuizen zoals dat van St. Pieter boden twee pensioenpakketten aan, één voor de beter gestelden, en één voor de minder gefortuneerden. De verschillen tussen beide contracten zijn weergegeven in tabel 3. Proveniers betaalden gemiddeld ca. 40-50% meer dan commensalen, zowel wanneer we kijken naar lump sum als rentebrieven. Deze verhouding is ook in Leiden zichtbaar: in het zestiende-eeuwse St.

⁸¹ SA, AG inv. nr. 82 f. 3v, 5v, 15v, 22.

⁸² Gebaseerd op 293 observaties (individuele mannen en vrouwen) en 179 observaties (koppels).

⁸³ In de contracten stede genoemd: Adriaen Stael zal men 'een goede bequaeme stede wijsen daer hij in wonen sal....' (SA, AG inv. nr. 82 f. 24; cf. ibidem f. 25v, 26)

⁸⁴ SA, AG inv. nr. 82 f. 4v, 5. Dat het gaat om synoniemen blijkt bijvoorbeeld uit de combinatie van 'onder de lampe' en 'om gode wille' in het contract van Lijsbeth Claesdr. (SA, AG inv. nr. 82 f. 10v). Cf. Van Eeghen, 'Van gasthuis tot academisch ziekenhuis', 50. Dit onderscheid tussen meer en minder luxueuze contracten komen we elders ook tegen, zoals in Haarlem (L.C. Kersbergen, *Geschiedenis van het St. Elizabeth's of groote gasthuis te Haarlem* (Haarlem 1931) 38-39).

⁸⁵ SA, AG inv. nr. 82 f. 10v.

⁸⁶ SA, AG inv. nr. 82 f. 12v.

⁸⁷ SA, AG inv. nr. 82 f. 13.

⁸⁸ SA, AG inv. nr. 82 f. 6v,

Hiëronymusdal, en ook in de St. Catherina en St. Cecilia gasthuizen in de zeventiende en achttiende eeuw, betaalden proveniers beduidend meer dan commensalen.⁸⁹ Wat verder opvalt in tabel 3 zijn de geringe verschillen in financieringsmethoden: alleen het overdragen van onroerend goed kwam onder commensalen nauwelijks voor, maar het betalen van een lump sum en overhandigen van een rentebrief was voor deze groep weer wel gebruikelijk.

Het ligt voor de hand om de commensalen en proveniers in verband te brengen met verschillende sociaaleconomische lagen van de bevolking. Onder de commensalen treffen we elf mannen, vijf vrouwen en één echtpaar; onder de proveniers 22 mannen, twintig vrouwen en zeven echtparen.⁹⁰ Onder de mannen was het uitgekleden commensalencontract dus relatief populair. Eén beroepsgroep die gebaat kan zijn geweest bij zo'n constructie was die van de zeelieden: Gerijt Jansz. Stuerman bedong dat 'ende wil hij zeijlen of mit een scuyt varen altijd sal hij gaen ende comen'.⁹¹ Dirc Pietersz. Pelser was wellicht een seizoenarbeider, want: 'als hij buiten sal wercken sal hij buten eten en slapen'.⁹² Onder de commensalen treffen we verder nog de metselaar Willem die Cruijster aan – verder worden er voor de commensalen geen beroepen vermeld.⁹³ Onder de proveniers treffen we een 'binnenlandsvaarder',⁹⁴ een chirurgijn,⁹⁵ een kapelaan,⁹⁶ een priester,⁹⁷ 'die stedeknecht' (een functionaris van het stadsbestuur),⁹⁸ klompenmaker ('stilgangmaker'),⁹⁹ koster,¹⁰⁰ en een

⁸⁹ Zijderduijn, 'What did retirement cost back then?' en Zijderduijn, 'St. Hiëronymusdal'.

⁹⁰ In één geval kon de sekse niet vastgesteld worden.

⁹¹ SA, AG inv. nr. 82 f. 18v.

⁹² SA, AG inv. nr. 82 f. 15. Cf. seizoensarbeid in deze periode B. van Bavel, 'Early proto-industrialization in the Low Countries? The importance and nature of market-oriented non-agricultural activities in the countryside in Flanders and Holland, c. 1250-1570', *Revue belge de philologie et d'histoire* 81 (2003) 1109-1165; J.L. van Zanden, 'Taking the measure of the early modern economy: Historical national accounts for Holland in 1510-1514', *European Review of Economic History* 6 (2002) 131-163. Een ander type tijdelijke gasten treffen we aan in het Amsterdamse kloosters van de Nieuwe Nonnen: het herbergde in de jaren 1556-1564 verschillende scholieren die daar als proveniers verbleven (Van Eeghen, *Vrouwenkloosters*, 252; cf. ibidem, 313-314).

⁹³ SA, AG inv. nr. 82 f. 16v.

⁹⁴ SA, AG inv. nr. 82 f. 1.

⁹⁵ SA, AG inv. nr. 82 f. 19.

⁹⁶ SA, AG inv. nr. 82 f. 22.

⁹⁷ SA, AG inv. nr. 82 f. 22v.

⁹⁸ SA, AG inv. nr. 82 f. 25v. Deze 'stedeknecht' verwierf het provenierscontract wellicht als uitvloeisel van zijn werkzaamheden in dienst van de stad – als een soort pensioenplan – hoewel we daaraan toe moeten voegen dat hij 100 gulden betaalde. In het Leidse St. Hiëronymusdal komen we ook een stadsbode tegen die een vergelijkbaar pensioen genoot (Zijderduijn, 'St. Hiëronymusdal').

⁹⁹ SA, AG inv. nr. 82 f. 27v.

timmerman.¹⁰¹ Sommigen oefenden wellicht nog hun beroep uit, maar het gros zal het vanwege de gevorderde leeftijd toch wel wat rustiger aan gedaan hebben. Verder moet opgemerkt worden dat deze groep op het oog uit mensen bestaat met beroepen die we met het sociale middenveld van de laatmiddeleeuwse stad associëren. Jurjen Vis suggereerde iets soortgelijks met betrekking tot het Oude Mannen en Vrouwen Gasthuis te Amsterdam: dit was ‘een huis voor zogenaamde schaamarmen, verarmde “middenstanders” aan wie men niet direct kon afzien dat zij tot armoede waren vervallen’.¹⁰²

Gezin en goed

In laatmiddeleeuws Amsterdam oefende een groep poorters vraag uit naar commerciële oudedagsvoorzieningen. Zij waren bereid kapitaal af te staan, vooral aan gasthuizen, om zich zo van een onbezorgde oude dag te verzekeren. Waar kwam deze vraag naar commerciële oudedagsvoorzieningen vandaan? Sinds de jaren tachtig van de vorige eeuw betogen historici dat de wortels van het hedendaagse kerngezin veel verder teruggaan dan aanvankelijk werd gedacht. Donald Haks, die onderzoek deed naar het gezinsleven tijdens de Republiek, suggereerde dat de oorsprong van het kerngezin in Holland in de veertiende eeuw gelegen zou hebben.¹⁰³ Deze suggestie werd vervolgens door Peter Hoppenbrouwers uitgewerkt, in een baanbrekend artikel.¹⁰⁴ Hij signaleerde in de late middeleeuwen een afname van de invloed van de ‘maagschap’, de verwanten tot in de vierde graad die, aanvankelijk nog in een dwingend verband tot elkaar gestaan hadden. Zij hadden invloed op huwelijk en vererving – Ave van der Zipe, die we eerder al tegenkwamen als de vrouw die in 1395 provenier werd in het St. Pietersgasthuis, had toestemming

¹⁰⁰ SA, AG inv. nr. 82 f. 33.

¹⁰¹ SA, AG inv. nr. 82 f. 34v.

¹⁰² Vis, *De poort*, 23.

¹⁰³ Haks, *Huwelijk in Holland*, 226.

¹⁰⁴ Hoppenbrouwers, ‘Maagschap en vriendschap’.

nodig van een voogd en 'hoir vier vierendelen als men ze naiste conde gecrighen'.¹⁰⁵ De laatsten waren vertegenwoordigers van de maagschap, die toezicht uitoefenden op de vervreemding van Ave's huis en erf in de Voghelzanc. Deze verre verwanten speelden aanvankelijk ook nog een belangrijke rol in het systeem van vetevoering: zij waren gehouden hun 'magen' te wreken. Deze banden verdwenen vanaf de late middeleeuwen echter, ten faveure van het kerngezin.¹⁰⁶

Over de oorzaken achter deze verschuiving bestaat nog geen consensus: aan de ene kant zijn er historici die deze zoeken in culturele veranderingen tijdens de middeleeuwen, vooral ingegeven door de gewijzigde houding van de kerk ten opzichte van het huwelijk.¹⁰⁷ Zij zien een typisch Noordwest-Europees huwelijkssysteem dat elders niet voorkwam; deze unieke culturele ontwikkeling zou ten grondslag liggen aan de economische ontwikkeling in Noordwest Europa doormaakte. Aan de andere kant is er door Steven Ruggles ook gewezen op de tanende invloed van de landbouw, die het minder noodzakelijk maakte kinderen aan het ouderlijk huishouden te binden.¹⁰⁸ In zijn visie was het de ontwikkeling van economische structuren die het huwelijkspatroon veranderde – en dus niet andersom. Hoe het ook zij: in Holland, dat in de late middeleeuwen steeds minder afhankelijk werd van landbouw,¹⁰⁹ en daarnaast een proces van urbanisatie doormaakte,¹¹⁰ werden banden tussen familieleden zwakker. Voor sommigen die oud werden dreigde er een probleem: de 'armoede' waar Ave van der Zipe over sprak.

¹⁰⁵ Van der Laan, *Oorkondeboek*, 481.

¹⁰⁶ Voor de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw is de overheersing van het kerngezin empirisch vastgesteld door Daelemans, Van der Woude en Noordam (F. Daelemans. 'Leiden 1581. Een socio-demografisch onderzoek', *A.A.G. Bijdragen* 19 (1975) 137-215; A.M. van der Woude, 'Omvang en samenstelling van de huishoudens in Nederland in het verleden', *A.A.G. Bijdragen* 15 (1970) 202-240, pp. 224-225; Noordam, *Leven in Maasland*. Cf. een overzicht van verdere data: Haks, *Huwelijk in Holland*, 143-144.

¹⁰⁷ T. De Moor en J.L. van Zanden, 'Girlpower. The European marriage pattern (EMP) and labour markets in the north sea region in the late medieval and early modern period', *The economic history review* 63 (2010) 1-33; D.S. Reher, 'Family ties in Western Europe: persistent contrasts', *Population and development review* 24 (1998) 203-234.

¹⁰⁸ S. Ruggles, 'Reconsidering the Northwest European family system. Living arrangements of the aged in comparative historical perspective', *Population and development review* 35 (2009) 249-273, pp. 259, 264.

¹⁰⁹ J.L. van Zanden, 'Taking the measure of the early modern economy: Historical national accounts for Holland in 1510-1514' in *European Review of Economic History* 6 (2002) 131-163, pp. 135-136 and 138 table 3; B.J.P. van Bavel, 'Early proto-industrialization in the Low Countries?' in *Revue Belge de philologie et d'histoire* 81 (2003) 1109-1165.

¹¹⁰ B.J.P. van Bavel & J.L. van Zanden, 'The jump-start of the Holland economy during the late-medieval crisis, c. 1350 – c. 1500', *The economic history review* 57 (2004) 503-532.

Degenen die zich zorgen maakten over hun oude dag konden zich onder meer inkopen in gasthuizen. Het register van het St. Pietersgasthuis laat zien dat sommigen cash afrekenden, maar dat de meerderheid met allerlei noodgrepen kwam. Het overdragen van onroerend goed is om twee redenen een interessante handelswijze. Allereerst onderstreept het de gewijzigde verhoudingen binnen de familie: aanvankelijk hadden familieleden en 'magen' nog veel te zeggen over de vervreemding van onroerend goed buiten de gebruikelijke erflating,¹¹¹ maar aan het einde van de middeleeuwen was hier blijkbaar weinig sprake meer van.¹¹² Deze ontwikkeling droeg bij aan het verdwijnen van keuterboeren, in de loop van de zestiende eeuw.¹¹³ Het is verleidelijk hier te wijzen op een mechanisme, waarbij een veranderend huwelijkspatroon zowel de vraag creëerde naar commerciële oudedagsvoorzieningen, als het middel om deze te financieren, namelijk vervreemding van erfgoed ter betaling van zorg. Het gevolg was het verdwijnen van keuterboeren ten faveure van het institutioneel grootgrondbezit.¹¹⁴

In hoeverre men ook anticipeerde op ouderdom, door geld opzij te leggen, is vooralsnog moeilijk vast te stellen. We weten dat sociale middengroepen in de late middeleeuwen vaak beschikten over behoorlijke bedragen aan spaargeld – gemiddeld ter waarde van 160-200 daglonen van een geschoolde arbeider.¹¹⁵ Daarmee zouden zij al een eind op weg geweest zijn naar een zorgeloze oude dag en wellicht wendde een deel van de klanten van het St. Pietersgasthuis dergelijk spaargeld inderdaad aan om zich in te kopen. Aan de andere kant is het niet gezegd dat de contante

¹¹¹ Het middeleeuwse naastingsrecht is een typisch voorbeeld: het stelde verwanten in staat een transactie 'over te nemen', door de plaats van de koper in te nemen. Op deze wijze werd voorkomen dat goed uit de familie zou verdwijnen (Zuijderduijn, *Medieval capital markets*, 194).

¹¹² Martha Howell wees ook op de veranderende houding ten opzichte van bezit in de late middeleeuwen (M.C. Howell, *Commerce before capitalism in Europe, 1300-1600* (Cambridge 2010) pp. .

¹¹³ B. van Bavel, *Manors and markets. Economy and society in the Low Countries 500-1600* (Oxford 2010) 242, 259-260.

¹¹⁴ Cf. het institutioneel grondbezit in Holland in de zestiende eeuw: B.J.P. van Bavel, 'Rural Development, Landownership and Tenurial Right in Holland (14th-17th centuries) in: O. Gelderblom (red.) *The political economy of the Dutch Republic* (Londen 2009) 167-198; P.C.M. Hoppenbrouwers, 'Mapping an unexplored field. The Brenner debate and the case of Holland. In P.C.M. Hoppenbrouwers and J.L. van Zanden (red.), *Peasants into farmers? The transformation of rural economy and society in the Low Countries (middle ages-19th century) in the light of the Brenner debate* (Turnhout 2001) 41-66..

¹¹⁵ J. Zuijderduijn, 'Who hoarded in Holland? Evidence from the tax registers of Edam, fifteenth to sixteenth centuries' (working paper 2013). In Edam bezat 30% van de middengroepen huishoudens spaargeld en 35% van de elite huishoudens in 1514.

betalingen die we in het register tegenkomen niet ook gefaciliteerd werden door de verkoop van land of een huis kort voor intreden in het gasthuis. Spaargedrag lijkt dan weer wel waarschijnlijk wanneer klanten het St. Pietersgasthuis betaalden met behulp van lijfrenten en losrenten: mensen investeerden aanvankelijk spaargeld in deze rentedragende financiële instrumenten in de wetenschap dat zij deze later eventueel ook konden inwisselen tegen zorg. Op deze manier faciliteerde de laatmiddeleeuwse kapitaalmarkt *life-cycle saving*.¹¹⁶

Conclusie

De opkomst van het moderne huishouden, dat wordt gekarakteriseerd door het kerngezin en het eenpersoonshuishouden, valt niet te begrijpen zonder inzicht in de ontwikkeling van oudedagsvoorzieningen. Deze waren een voorwaarde voor de lossere familieband die vanaf de late middeleeuwen zichtbaar werd. Hoe verschillende emanciperende bewegingen in elkaar grepen, is goed zichtbaar aan de hand van de commerciële oudedagsvoorzieningen die door gasthuizen als dat van St. Pieter werden aangeboden. De oudere die op deze manier in zijn oude dag voorzag, koos voor een non-familie constructie: huisvesting en verzorging door niet-verwanten, gefinancierd door kapitaal (land, een huis, spaargeld) over te dragen aan niet-verwanten. Daarmee brak hij met de traditionele familie constructie, die was geënt op huisvesting en verzorging door verwanten, met als tegenprestatie de doorgifte van kapitaal bij erflating. Ook hier was dus sprake van financiering van de oudedagvoorziening, zij het meer impliciet: wie zich niet om oudere verwanten bekommerde, liep

¹¹⁶ Cf. *life cycle saving*, het sparen voor moeilijke momenten gedurende de levenscyclus, zoals het opzetten van een eigen huishouden en de oude dag: U. Pfister, 'Rural land and credit markets, the permanent income hypothesis and proto-industry: evidence from early-modern Zurich', *Continuity & change* 22 (2007) 489-518. Dergelijk spaargedrag om zich van een zorgeloze oude dag te voorzien speelt ook een centrale rol in de ideeën van Tine de Moor en Jan Luiten van Zanden over de opkomst van het Noordwesteuropees huwelijkspatroon (T. de Moor en J.L. van Zanden, *Vrouwen en de geboorte van het kapitalisme* (Amsterdam 2006) 80-81.

het risico overgenomen te worden,¹¹⁷ of toe te zien hoe het erfgoed in handen kwam van instituties die wél bereid waren zorg te leveren.

Onder invloed van welke factoren de familie constructie onder druk kwam te staan blijft lastig uit te maken. *Agency*, het beschikkingsvermogen van individuen ten opzichte van verwanten, speelt een rol, net als normen en waarden met betrekking tot verzorging binnen de laatmiddeleeuwse samenleving. Deze vallen binnen het kader van de school van het Noordwest-Europees huwelijkspatroon. Maar verder mogen we de invloed van demografische ontwikkelingen niet uitvlakken: de desastreuze pestepidemieën die Europa vanaf de late middeleeuwen teisterden, hadden een ‘vergrijzend’ effect op de populatie, doordat overlevenden een zekere resistentie opbouwden, terwijl jongeren vaak kansloos waren.¹¹⁸ Onder dergelijke omstandigheden was het voor ouderen niet altijd vanzelfsprekend dat zij terug konden vallen op kinderen of andere verwanten. Urbanisatie, waarbij jongeren hun ouders achterlieten op het platteland, droeg ook bij aan dit probleem. En hetzelfde geldt voor het uitstellen van het eerste huwelijk, waarvoor in de onzekere late middeleeuwen voldoende redenen waren: het zadelde jongeren op met gelijktijdige zorg voor kinderen en ouders; het is goed voor te stellen dat dit teveel was voor veel pasgehuwden.¹¹⁹ Kortom, naast de culturele verklaringen die uitgaan van de voorkeur de banden tussen verwanten wat losser te maken, waren er vele andere, minder structurele factoren die bijdroegen aan een sociaal isolement van ouderen – en de noodzaak juist in de late middeleeuwen tot commerciële oudedagsvoorzieningen te komen.

¹¹⁷ T. Lambrecht, ‘English individualism and continental altruism? Servants, remittances, and family welfare in eighteenth-century rural Europe’ *European Review of Economic History* 17 (2013) 190-207, 202.

¹¹⁸ Z. Razi, *Life, marriage and death in a medieval parish. Economy, society and demography in Halesowen 1270-1400* (Cambridge 1980) 51; M.F. Hollingsworth and T.H. Hollingsworth, ‘Plague mortality rates by age and sex in the parish of St. Botolph’s without Bishopsgate, London, 1603’, *Population studies* 25 (1971) 131-146, pp. 144

¹¹⁹ Zie noot 7.

Tabel 1. Ingebrachte goederen en diensten door proveniers en commensalen van het St.

Pietersgasthuis

	Lump sum	onroerend goed	waardepapieren	arbeid	erfgoed
mannen	22	1	3	8	24
vrouwen	14	2	8	4	16
onbekend	-	-	-	1	1
totaal	36	3	11	13	41

Bron: SA, AG inv. nr. 82.

Het gaat om 40 mannen, 26 vrouwen, en één persoon waarvan de sekse onbekend is.

Tabel 2. Inkoopsummen proveniers en commensalen van het St. Pietersgasthuis (guldens)

	N	Gemiddelde (mediaan)
Alleen lump sum	9	60 (50)
Lump sum en natura (1 pers.)	23	67 (50)
Lump sum en natura (2 pers.)	4	246 (250)
Waardepapieren	11	91 (84,5)
Lump sum, waardepapieren, inboedel	5	97 (93)

Bron: SA, AG inv. nr. 82.

Alleen lump sum: de onbetrouwbare opgave van 9 gulden van Claes van Oetewael is weggelaten.

Waarde van waardepapieren: rendement van losrenten op 5,6% geschat, van lijfrenten op 10%, van eeuwige renten op 5%.

Financiële instrumenten: in één geval kon de hoofdsom niet geschat worden.

Tabel 3. Betalingswijzen proveniers en commensalen van het St. Pietersgasthuis

	Proveniers (N=50)	Commensalen (N=17)
Lump sum (N)	24 (48%)	12 (71%)
Lump sum waarde (guldens)	103 (mediaan 90)	54 (mediaan 45)
Financieel instrument (N)	8 (16%)	3 (18%)
Financieel instrument waarde (guldens)	104 (117)	62 (mediaan 48)
Onroerend goed (N)	4 (8%)	0 (0%)
Arbeid (N)	9 (18%)	4 (24%)
Erfenis (N)	30 (60%)	11 (65%)

Bron: SA, AG inv. nr. 82.

Appendix 1.

Proveniers in Amsterdamse vrouwenkloosters, 16de eeuw (ponden, schellingen, denieren)

St. Agnes	1537-1578	2.19.4
St. Barbara	1537-1578	15.7.8
St. Cecilia	1537-1578	13.13.6
Cellezusters	1570-1578	5.7.6
St. Geertrui	1537-1578	8.2.4
St. Catharina	1537-1578	20.8.-
St. Clara	1537-1578	22.14.8
St. Lucia	1537-1578	26.8.-
St. Margaretha	1537-1578	5.10.-
St. Maria	1537-1578	14.9.4
St. Maria Magdalena op het Spui	1537-1578	3.1.10
St. Maria Magdalena in Bethanien	1537-1578	5.2.10
Nieuwe Nonnen	1537-1578	22.9.-
Oude Nonnen	1537-1578	17.18.2
St. Ursula	1537-1578	15.14.16
Totaal	582 jaren	199.4.18

Bron: Van Eeghen, *Vrouwenkloosters*, 88, 98, 113, 119, 130, 141, 178, 201, 211, 222, 238, 252, 290, 313.